

DOI: 10.30840/2413-7065.2(75).2020.203308

**МІСТО ТА МІСЬКА ГРОМАДА
РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ
(Замітки на маргінесі монографії Андрія Заяця «Міське суспільство
Волині XVI – першої половини XVII ст.». Львів, 2019. 581 с.)**

Перехід від універсальних схем макроісторії до категорій мікроісторії та повсякденного життя пересічних учасників історичного процесу викликав появу в українському історичному дискурсі низки досліджень антропологічного та соціального змісту, серед яких і монографія Андрія Євгеновича Заяця «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.». Останнім часом в українській історіографії спостерігається значне поживлення дослідницького інтересу до проблем історичної урбаністики, які належать до пріоритетних напрямів сучасної європейської історіографії. Разом з тим історія міських громад, організація та структура міської влади, життєдіяльність та повсякденні контакти і взаємостосунки міщан ранньомодерної доби висвітлені недостатньо.

Тому монографія А. Заяця «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.», метою якої є комплексний аналіз процесу становлення та функціонування міського суспільства Волині ранньомодерної доби, є вкрай важливою. Предметом авторського дослідження є формування, розвиток та устрій міських громад на магдебурзькому праві, система міського управління, участь міщанства у самоврядуванні, соціальна та етнічна структура міщанства тощо. Хронологічні межі монографії охоплюють добу XVI – першої половини XVII ст., коли відбувається найактивніший процес урбанізації регіону, що

продовжувався до початку Хмельниччини. Тому верхньою межею дослідження є середина XVII ст., оскільки тодішні революційні та подальші події істотно вплинули на історію українських земель загалом, зокрема й долю волинських міських поселень.

Отже, праця, метою якої, за визначенням автора, є вивчення і комплексний аналіз процесів становлення та функціонування міського суспільства як королівських, так і приватних міст Волині ранньомодерної доби, заслуговує на увагу. Структурно монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків, цілої низки створених на документальній основі напрочуд вартісних додатків, списку використаних джерел і літератури, географічного й іменного покажчиків.

Історія міст та міського населення України є невід'ємною частиною загальної історії українського народу. Місто як соціально-культурний організм на різних етапах розвитку українського суспільства відіграло важливу роль, але особливо це виявляється на переломі пізнього середньовіччя й ранньомодерної доби, коли внаслідок інтенсивного поділу праці відбувається активний процес містобудування, найбільше поживлення якого протягом XVI ст. спостерігаємо на Волині. Поділ праці, формування міського населення, його внутрішні взаємини, зовнішні контакти, кількісне співвідношення з сільським населенням, різниця між містом і селом

тощо становлять одну з найважливіших і найцікавіших сторінок вітчизняної історії. Водночас із заснуванням значного числа нових міст стаються значні суспільні зміни: відбувається становлення міських спільнот – громад, – які формуються на основі самоврядування за магдебурзьким правом, яке через Польщу поширюється в українських землях.

На значному документальному матеріалі дослідник ретельно простежує, як протягом доволі тривалого часу на території найбільшого на той час регіону України – Волині – з прийшлої до окремих міст людності відбувалося зародження і становлення міщанського стану як окремої соціокультурної групи з характерними для неї властивостями.

Наголосимо ще таку особливість: автор розглядає процес формування міської спільноти окремого регіону, тож заторкує ще один актуальний напрям і робить внесок у розвиток регіональної і локальної історії, що наразі не набули ще належного вивчення у вітчизняній історичній науці. Проблему розвитку регіоналістики у виразі «порайонне історичне дослідження України» порушував свого часу Михайло Грушевський, який запропонував і методологічні принципи «історичної регіоналізації». Його система дослідження України в регіональному вимірі передбачала двовимірний аналіз соціопросторових утворень: вертикальний і горизонтальний. Вертикальний зріз мав дати суцільний образ економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку українських земель загалом, горизонтальний – вивчення окремих територій-земель, історично обумовлених географічними межами, тобто в межах історично сформованих ареалів. Саме

на основі поєднання цих двох підходів, вважав учений, можна отримати «ясний і чіткий образ минувшини – і перспективи дальшого розвою» [1]. На сьогодні визнано, що каркас регіональної історії становить історія міст та урбанізаційних процесів, які розглядаються в історико-генетичному, соціально-економічному, порівняльному та інших ракурсах. Метою «нової локальної історії», на відміну від соціокультурних конструкцій універсальної історіографії, є осмислення локальних співтовариств як суб'єктів історичного процесу.

Насамперед відзначимо заслугу дослідника у створенні широкої джерельної бази для вивчення досліджуваної проблеми. Залучено значний і, що важливо, різноплановий документальний матеріал, як архівний, так і опублікований. Ретельно опрацьовано законодавчі норми Литовських Статутів трьох редакцій (1529, 1566, 1588 років), проаналізовано матеріали центральних органів влади – сеймів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої (Литовська та Коронна Метрики, Архів Скарбу Коронного тощо), місцевих волинських, шляхетських сеймиків, які містять документи публічно-нормативного характеру, а також комплекс джерел масового характеру – акти ґродських і земських судів Волині, книги міського самоврядування (замкові, міські та ратушні), описово-статистичні матеріали (люстрації, інвентарі, ревізії) тощо. Окрім оригінальної документації, використано витяги з актів та копії різноманітних привілеїв містам, які за тогочасною практикою надавалися на вимогу зацікавлених осіб, а в подальшому ставали основою шляхетських родинних архівів, оскільки становили важливу підставу

їхнього шляхетства та майнового статусу. Це так звані фамільні фонди, документи яких становлять вторинну документацію тих оригіналів актів, які до сьогодні не збереглися, в чому й полягає їх особлива цінність.

На підставі «подокументного опрацювання актових книг» дослідник дав ретельну характеристику різновидів вписів до судових книг відповідно до функціонального призначення актів та проаналізував їхню вартісність з погляду розглядуваних у монографії проблем життєдіяльності міського суспільства Волині XVI–XVII ст. (с. 26–36). Подаючи аналітичну характеристику використаних джерел, він разом з тим зазначає їх певну обмеженість у тих чи інших моментах, тож застосовує внутрішню і зовнішню критику різної групи джерел. Загалом багатолітня наполеглива пошукова праця у вітчизняних і зарубіжних архівах дала можливість ввести в науковий обіг значний масив нових, раніше невідомих документів, що дало можливість автору донести до читача історично обґрунтовану інтерпретацію проблеми.

Більше того, А. Заяць зробив спробу гіпотетичної реконструкції наявної на той час джерельної бази, яка, на превеликий жаль, не збереглася. Попри те, що практично до нашого часу не дійшли міські та замкові книги, автору завдяки опрацюванню різноманітної документальної бази вдалося аргументовано довести, що у більшості волинських міст велися замкові та міські книги, а у великих повітових містах, як, наприклад, у Володимирі, – вїтківські та раецькі, а в Луцьку – лентвїтківські, бурґрабські, а також єврейські, біскупські та консисторські акти, які, безперечно, містили й

міські сюжети (с. 26–30). Таким чином, дослідник провів колосальну евристичну роботу в архівних та рукописних збірках України й Польщі, що забезпечило унікальну джерельну базу дослідження, а детальна характеристика віднайденого матеріалу є взірцевою за методами роботи з джерелом, що стане в нагоді новому поколінню науковців.

Перспектива дослідження вибудовується як мікроісторична в хронологічному діапазоні XVI – першої половини XVII ст., її дослідницька мета підпорядкована ідеї реконструкції якнайширших аспектів повсякденної життєдіяльності міського соціуму Волинського регіону, який входив до складу Речі Посполитої. Тому цілком закономірно, що методологічним підґрунтям праці стали напрацювання польської історичної науки в галузі міської та соціальної історії, повсякдення, мікроісторії, просопографії, історії уявлень тощо, методичні та методологічні підходи яких автор вдало використовує для розкриття різних аспектів розглядуваної проблеми.

Зауважимо: Андрій Заяць вже доволі тривалий час досліджує урбаністичні проблеми Волині. 2003 р. вийшла його монографія «Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття» [2], в якій автор висвітлює не лише різні фази «локаційного процесу», тобто процедуру заснування/створення міста, а й показує широку динаміку становлення міської мережі Волинського регіону зазначеної доби. На величезному, вперше введеному в обіг документальному матеріалі автор доводить, що в XVI ст. ранньомодерна Волинь стає регіоном активної урбанізації, що, своєю чергою, призвело до суттєвих змін соціально-станової структури її населення.

Вже завдяки цій монографії Андрій Заяць став визнаним авторитетом у царині досліджень міської історії.

Предметом дослідження розглядуваної монографії автор визначив «формування, розвиток та устрій міського суспільства», тож цілком слушно наратив усієї праці підпорядковано цьому завданню. Це чітко простежується в різних розділах праці, зокрема вже у другому – «Загальна характеристика міських поселень» – при розгляді теоретичних проблем дефініції, класифікації, термінології міських поселень (с. 46–58). Визначено функції міських поселень та фактори їх розвитку, серед яких він виділяє як позитивні, що сприяли розвиткові міст, так і негативні, що гальмували їх розбудову (с. 59–73). Окремий розділ присвячено з'ясуванню впливу власників приватних міст і старост королівських міст на систему міської життєдіяльності, де показано позитивні й негативні сторони стосунків між ними і міщанами (с. 106–123).

Дуже змістовним є четвертий розділ монографії «Організація міського управління». Автор розглядає повноваження міських органів влади (міської ради, лави) та окремих урядів міського самоврядування (війтів, лентвійтів, лавників, бурмистрів, райців, слуг), висвітлює їхні функції, склад, персоналії, аналізує реальні місцеві практики. За допомогою компаративістики він фіксує неповноту дії та виявляє відмінності інституту магдебурзького права у волинських містах порівняно з польськими. Аналізуючи джерела, звертає увагу на особливості інституту війтівства та міського судочинства, в якому одночасно застосовувалися приписи магдебурзького права, статті Литовського Статуту та норми звичаєвого права. На підставі величезної

пошукової праці дослідник склав список війтів повітових і приватних міст, встановив їх соціальний стан, а подеколи й етнічну належність. Тут фігурує багато конкретних представників різних міських структур – урядників, котрі займали важливі владні позиції й мали вплив на суспільне життя того чи іншого міста. Наратив розділу містить цілу низку просопографічних сюжетів щодо окремих яскравих представників міської еліти, зокрема, змальовано луцьких війтів Олександра та Яна Жоравницьких, Матвія Ело Малинського, Олександра та Андрія Загоровських, Григорія Колмовського, володимирських війтів Максима Лудовича та Михайла Дубницького, кременецьких – Федора Новоселецького, Миколая та Андрія Мисловських та інших.

У шостому розділі «Міська громада» з'ясовано джерела формування міщанства, шляхи проникнення до міст нових поселенців та пов'язані з цим колізії. На прикладі Луцька автор розкриває важливу й напроцуд цікаву проблему набуття новими мешканцями міського громадянства, на підставі наданих містам локаційних привілеїв з'ясовує комплекс прав та обов'язків міських жителів, встановлює їх професійний та етнічний склад (с. 281–363). На значному документальному матеріалі дослідник висвітлює роль шляхти в житті міського соціуму, особливо приватних міст, де шляхта, не переважаючи чисельно, як правило, обіймала ключові посади в міському управлінні й у такий спосіб фактично керувала містами, суттєво впливаючи на їх життєдіяльність (с. 363–385).

Добра книга завжди викликає певні міркування і роздуми, тож дозволимо собі зупинитися детальніше на деяких

сюжетах. Існує декілька кількісних і якісних класифікаційних критеріїв типології середньовічних і ранньомодерних міст, які, безперечно, залежать від інформативності джерел. Міста класифікують за площею, родом занять міщан, обсягом міських прав, свобод і торговельних привілеїв, характером податків, становищем міст у системі територіально-адміністративного управління тощо. Інколи класифікаційною підставою вважають ступінь розвиненості/нерозвиненості ринкових відносин [3]. Найприйнятнішим критерієм класифікації міських поселень вважають демографічний чинник, в основі якого лежить загальна чисельність жителів міста. Андрій Заяць, як загалом і більшість вітчизняних дослідників, вважає демографічний чинник найголовнішим критерієм і класифікаційну процедуру здійснює на підставі найповнішого фіскального джерела першої половини XVII ст. подимного реєстру 1629 р., з чим цілком можна погодитися. Відповідно до цього він поділяє волинські міські поселення на чотири групи. Проте далі автор змінює власний підхід, оскільки виділяє в першу групу повітові міста, Луцьк, Володимир і Кременець, не на основі демографічного чинника, а на підставі статусності цих міст та виконуваних ними особливих функцій, оскільки вони були адміністративними центрами старостинських адміністрацій, влада яких поширювалася на всю територію повітів. Крім адміністративного статусу, він підкреслює також їх значення як судових, торговельних і релігійних центрів, оскільки Луцьк і Володимир були ще й центрами єпископій. Таким чином, першу класифікаційну групу становлять головні повітові центри: Луцьк, Володимир і Кременець, до яких застосовано зовсім

інші класифікаційні критерії. Проте будь-яка типологія має базуватися на однакових критеріях, а в даному разі до першої групи міст (повітових) застосовано зовсім інші критерії, ніж до інших. Таким чином, повітові міста виведено із загального класифікаційного ряду, отже, вони опинилися поза запропонованою автором класифікацією. До другої групи він відносить міста, що мали понад 500 будинків, яких нараховує 15, до третьої – середні міста з 200–500 будинками, які обчислює на 42, до четвертої – 55 міст, які характеризує як малі міста з числом будинків до 200 (с. 46–59). У вітчизняній історіографії відомо декілька підходів щодо класифікації волинських міст ранньомодерної доби за демографічною ознакою, зокрема Олексія Барановича [4], Івана Крип'якевича [5], Олени Компан [6], Петра Саса [7], авторки цих рядків [8] та ін. Існує декілька класифікаційних підходів західноєвропейських учених [9].

Зауважимо: справді, серед дослідників немає згоди щодо нижньої (відправної) грані, яка є чисельною межею між містом і селом і визначає початковий рівень міського життя. Причому, розглядаючи проблему класифікації міст, автор показує чудову обізнаність із підходами європейських та вітчизняних вчених (с. 54–59). Отже, була добра нагода висловити власне бачення й міркування, оскільки запропоновані ним демографічні показники відрізняються як від відомих вітчизняних, так і закордонних. Однак дослідник обмежився лише чисельними параметрами різних груп міст, не роз'яснюючи головний – чисельний критерій класифікації. Варто було його аргументувати, особливо стосовно нижньої граничної межі, від якої, на його

думку, починається міське життя. Адаже це принципове питання, яке має значення для аналогічних досліджень щодо міст інших українських регіонів.

У третьому розділі монографії «Роль власників приватних і старост королівських міст у системі міської життєдіяльності» автор порушує начебто цілком слушне питання про перегляд несправедливої оцінки радянської історіографії, яка свідомо підкреслювала лише негативну роль власників міст. Згадаймо, наприклад, як видатний український дослідник Олексій Баранович, визнаючи факт виникнення наприкінці XVI ст. значного числа нових міст, виходячи виключно з економічних чинників, зауважував, що говорити про заснування міст приватними особами можна лише доволі умовно, бо жоден локаційний привілей на заснування міста не в змозі забезпечити суспільний поділ праці, товарне виробництво й обіг. Тому, підкреслював він, заснування міста тією чи іншою особою було, по суті, лише юридичним оформленням вже доконаного факту – виникнення міського поселення із сільського внаслідок поділу праці, тобто не суб'єктивних чинників, а виключно об'єктивних економічних процесів [10]. Такий погляд деякою мірою є одностороннім, оскільки існує й інша думка: село не завжди передувало містові в часі, подеколи місто виникає якщо не раніше, то принаймні водночас із сільським поселенням. Отже, «місто не завжди було вторинним продуктом» [11]. Це явище добре ілюструє інвентар Острозьких володінь 1620 р., який свідчить про два шляхи виникнення міст. Дійсно, одні міста виникли на місцях сільських поселень внаслідок їх поступового розростання, інші – виключно завдяки енергії

та організаційним заходам князів Острозьких на незалюднених раніше місцях. Саме так були засновані міста Баранівка, Черниці, Дубрівка та ін. [12].

Та попри наміри автора показати позитивну роль землевласників у розбудові міст, він, на нашу думку, дуже скупо про це говорить. Відзначені позитивні моменти займають буквально дві сторінки тексту (с. 106–108), після чого дослідник зауважує, що заснування міст не було проявом доброчинності шляхти, а переслідувало меркантильні інтереси збагачення («містозасновницькі проекти не були філантропічними, а передбачали отримання прибутку») (с. 122–123). Зауважимо: значне число заснованих 500 – 400 років тому волинською шляхтою міст продовжують своє життя до сьогодні, і ми користуємось їхніми здобутками.

Безперечно, були й негативні явища, як, наприклад, передання міст в оренду, релігійна заангажованість власників, домові війни тощо, які мали деструктивний вплив на міста та містян. Проте завдяки містобудівним ініціативам цілком конкретних представників шляхетської еліти, їхній наполегливості й ініціативі вони не лише домоглися королівських привілеїв на локацію міст, права торгів і ярмарків, нарешті, магдебурзького права, а й вклали величезні власні кошти у заснування і розбудову тогочасних міст. Безперечно, шляхта не думала про доброчинність, це був приватний інтерес, подеколи меркантильний, подеколи, можливо, й престижний, але наразі цей суб'єктивний інтерес об'єктивно сприяв економічному розвитку цілого краю.

Тож така оцінка внеску тогочасної еліти в розбудову міст викликає певне непорозуміння, бо сам автор обрахував,

що із загального числа 125 волинських міст приватних було 111, що, за його ж обрахунками, становили 89%. Якщо до цього числа додамо ще й церковні міста, які також були засновані приватними особами, а потім передані в дар церквам і монастирям, то цей відсоток ще збільшиться (с. 61). У 105-ти приватних містах були збудовані оборонні замки, які стали своєрідними захисними форпостами, де місцеве населення округи ховалося під час татарських нападів. А споруджувалися ці замки не лише за ініціативою, а, як правило, за кошти власників міст. Проте, не деталізуючи матеріальний бік шляхетського внеску, зазначимо більш важливий – цивілізаційний. Як ініціатори і засновники міст шляхетська еліта творила нову цивілізацію – міську, і не лише в розумінні міста як нової матеріальної якості, об'єктивно вона творила нову вищу форму суспільства, міський соціум – громаду, нову соціальну структуру, а загалом і нову перспективу!

Вартісною складовою монографії є «Додатки», де автором представлена унікальна інформація про тогочасну міську еліту. Своєрідним продовженням четвертого розділу «Організація міського управління» можна вважати списки, де спершу по повітових містах під заголовком «Луцькі вїйти» (с. 402–406), «Володимирські вїйти» (с. 407–409), потім приватних – «Вїйти приватних міст» (с. 410–419) у хронологічній послідовності з посиланням на джерела зазначено загальне число 180 осіб, які протягом 1540–1648 років здійснювали вїтківські функції. За таким же принципом складено списки міських урядників (бурмистрів, лентвїтів, лавників, райців, присяжних, цехмістрів, писарів): Луцька (с. 420–448), Володимира (с. 449–460),

Кременця (с. 461–465), Ковеля (с. 466–468), Миляновичів (с. 469–474), Виживи (с. 475–478), Козлина (с. 479–480), Олики (с. 481). Писарі інших міст представлені в окремій таблиці «Міські писарі», де в алфавітному порядку назв міст перелічено їхні імена та прізвища, а в окремій графі – належність до владних структур, а саме писар: міський, вїтківський, раецький (с. 482–486). Оскільки окрему, подеколи доволі значну, етнічну групу волинської міської людності становили євреї, таблиця під заголовком «Євреї у містах» за абеткою міських поселень у хронологічній послідовності й посиланням на джерело зазначає число єврейських будинків у цих містах (с. 487–492).

Унікальна інформація «Додатків» є важливим джерелом для розробки досліджень у галузі генеалогічних, просопографічних, соціально-економічних, міжетнічних студій, діловодної справи тощо.

Нарешті, авторський наратив унаочнює мапа «Міста Волині/Волинського воєводства (XVI – перша половина XVII ст.)», де міста розташовані за повітами, а кольорами виділено їхню належність: королівські, церковні та приватні. Щоправда, 12 міст залишилися неідентифікованими за своєю локацією.

Насамкінець підсумуємо. Розглядвана монографія є беззаперечним здобутком української історіографії. Її автор Андрій Заяць належить до невеликої когорти сумлінних українських дослідників ранньомодерної доби, які впродовж багатьох років, вивчаючи судові акти, віднаходять унікальну інформацію, яка, попри усі складнощі, відкриває можливості для нової інтерпретації нашого минулого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. V–VI; Грушевський М. Степ і море в історії України. *Український історик*. 1991–1992. № 3–4; 1–4. С. 54–55; Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції і новації. Київ: Інститут історії НАН України, 2012. С. 218–222.

2. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів: Добра Справа, 2003. 205 с.

3. Ворончук І. Малі міста Острозчини за інвентарем 1620 р. *Острозька давнина*. 2015. Вип. 4. С. 94–95.

4. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воеводство. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. Київ: ВУАН, 1930. С. 114–139.

5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. С. 295–296.

6. Компан О. Міста України в другій половині XVI ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1963. С. 62.

7. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989. С. 21, 212–215.

8. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: Фенікс, 2012. С. 274–280.

9. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995. Т. I. С. 414; Кісь Я. П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVIII ст.). *Архіви України*. 1973.

№ 2. С. 24–27; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. С. 250–256; Alexandrowicz St. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. R. 65. T. XXVII. S. 35–65; Bogucka M. Mieszczanstwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. *Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*. Warszawa, 1977. S. 393–421.

10. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). Москва: АН СССР, 1959. С. 24–25.

11. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995. Т. I. С. 418.

12. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. Dział Rękopisów. № 3669 / II; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / переклад, упорядкування, передмова І. Ворончук. Київ–Старокостянтинів: Хмельницька міська друкарня, 2001. С. 77–79; Ворончук І. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.). *Старокостянтинів і край в просторі часу*. Хмельницький–Старокостянтинів–Самчики, 1997. С. 46–58.

Ірина ВОРОНЧУК

orcid.org/0000-0001-5466-5356
доктор історичних наук, доцент,
завідувач відділу історичних
пам'яток НДІУ